

MALİYYƏ UÇOTU SİSTEMİNDƏKİ ÇATIŞMAZLIQLARIN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Rauf ALLAHYAROV

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Giriş

Dünyada əksər sahibkarlar biznesə başlamaq və ya davamlı inkişafın nə qədər maliyyə vəsaiti tələb etdiyini düzgün qiymətləndirməyə meyllidirlər. Məlumdur ki, banklar investisiyaları təsdiq edərkən real planlar axtarırlar. Tələb olunandan daha az pul götürülsə, çox tez tükənə bilər və daha sonra yenidən müəssisə borc almalı ola bilər. Xüsusilə kiçik müəssisələrin böyük bir hissəsi ödənişlərin gecikməsi kimi problemlərlə qarşılaşırlar. Bu hal tez-tez təkrarlandıqda həmin bizneslərin iflas olması və ya bizneslərini başqalarına satmaqları kimi vəziyyətlə üzləşirlər.

Maliyyə hesabatı prosesi bir çoxları tərəfindən mühasibat uçotu sisteminin yeganə ən vacib funksiyası hesab olunur. Bununla belə, ən yaxşı mühasibat uçotu sistemi belə qüsurlu maliyyə hesabatı prosesinin öhdəsindən gələ bilməz. Bəzi şirkətlər müqayisəli məlumatların olmaması səbəbindən çox sütunlu hesabatlardan daha az məlumatlı olan yalnız bir sütunlu hesabatlar hazırlaya bilər. Əvvəlki ilin məbləğlərinin, əvvəlki ayın məbləğlərinin və ya büdcədə nəzərdə tutulmuş məbləğlərin daxil edilməsi oxucuya cari məbləğlərin gözləntiləri üstələdiyini və ya gözləntilərdən aşağı olub-olmadığını müəyyən etməyi asanlaşdırır.

Pul vəsaitlərinin hərəkətinin miqyası, vaxtı və qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı statistik proqnozlar vermək və nəticədə yaranan dəyərin cari səhm qiymətində ədalətli şəkildə təmsil olunub-olunmadığını mühakimə etmək üçün rəqəmləri izləməklə investor və səhmdarlar bir şirkətə sərmayə qoymaq və ya almaqla bağlı qərarlar qəbul edə, beləliklə də kapitalın səmərəli bölüşdürülməsinə kömək edə bilərlər.

Hazırda beynəlxalq səviyyədə bir çox banklar və maliyyə institutları bizneslərinin əməliyyat tərəfində köhnə texnologiyadan istifadə edirlər ki, rəqəmsala keçməkdə çətinlik çəkirlər. Köhnəlmiş sistemlər artıq məqsədə uyğun olmaya bilər və yeni sistemlərlə yaxşı inteqrasiya oluna bilməz. Bəzi hallarda, bu “texniki borc” tez-tez və bahalı təhlükəsizlik yoxlamaları tələb edən çətinliklərə səbəb ola bilər.

Həm ölkəmizdə həm də global səviyyədə gəlirliliyi artırmaq üçün ən aydın yollardan biri avtomatlaşdırma və analitikaya əsaslanan əməliyyat səmərəliliyinin tətbiqidir. Burada məqsəd daha çox səmərəlilik və daha yaxşı müştəri təcrübəsi üçün prosesləri optimallaşdırmaqdır; problem isə mövcud biznes sahələrində yenilik etmək və transformasiyanı həyata keçirməkdir.

Bir çox ölkələrdə əmanət bankları da maliyyə sektorunda rəqabətin gücləndirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Əksər ölkələrdə maliyyə liberallaşdırılması və tənzimləyici islahatların nəticələrindən biri rəqabətin və maliyyə innovasiyalarının mütənasib artmasıdır. Əmanət kassaları bu prosesin bir hissəsi olmalı, əməliyyat təkmilləşdirmə yolları axtarılmalı, region daxilində və ya regionlar arasında birgə əməliyyatlar və birləşmələr gücləndirməlidir.

Deloitte qeyd etdiyi kimi maliyyə hesabatlarının keyfiyyəti və audit komitələrinin rolu gələcəkdə də diqqət mərkəzində saxlanılacaq. Praktiki tədbirlər şirkətlərin illik hesabatların keyfiyyətini necə artırma biləcəyinə diqqəti daha da artırma bilər, o cümlədən:

- ✓ *keyfiyyətli hesabatların hazırlanması üçün adekvat vaxt və resursların ayrılması;*
- ✓ *idarəetmə məsul şəxslərinin illik hesabatla erkən cəlb edilməsi;*
- ✓ *müvafiq hesabat standartlarını və tələblərini daha dərinədən başa düşmək;*
- ✓ *maliyyə hesabatlarının nəzərdən keçirilməsində ciddiliyin artırılması.*

Getdikcə artan təftiş, daimi dəyişiklik və biznesə inamın çatışmazlığı korporativ hesabat mənzərəsinin xüsusiyyətlərini davam etdirir və maraqlı tərəflərin gözləntiləri inkişaf etməyə davam edir. Bu, maliyyə göstəriciləri ilə məhdudlaşmır, həm də korporasiyaların cəmiyyətə necə töhfə verməsi və ətraf mühitə təsirini minimuma endirməsi ilə bağlıdır.

Debitor borcları, inventar və təxirə salınmış vergilər

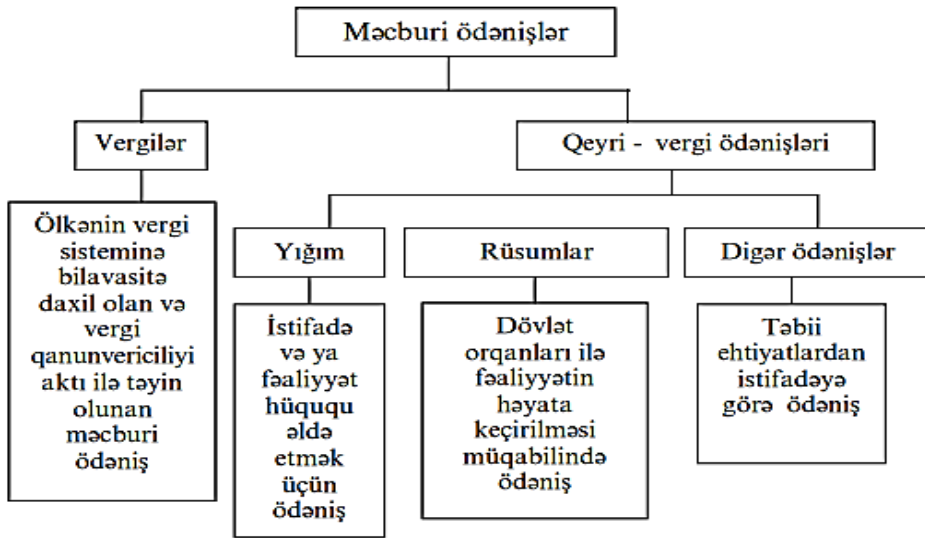
İqtisadiyyatın aşağı düşməsi səbəbindən şirkətlər debitor borclarının ehtiyata salınması və silinməsi üçün öz təxminlərinə yenidən baxmalıdırlar. Bu ehtiyatlar adətən arxiv məlumatlara əsaslanır ki, xüsusən də artan ödəniş pozuntuları mövcud olduğu şəraitdə cari bazar şəraitinin göstəricisi olmaya bilər. İstehlak xərcləri, şirkətlər üçün inventar səviyyələrinin artması ilə nəticələnən iqtisadi enişdən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənə bilər. Artan inventar səviyyəsi və müştəri tələblərinin azalması səbəbindən şirkətlər inventarlarının dəyərini yaxından izləməlidirlər. Inventarın daha yavaş çevrilməsi ilə bu, potensial yavaş hərəkət və ya dəyərin aşağı düşməsi və ya bazarda azalma ilə bağlı narahatlıq yaradır. Bundan əlavə, şirkətlər cari maliyyə şərtlərinin onların təxirə salınmış vergi aktivlərinin realizə edilməsinə təsirini nəzərə almalıdırlar. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün şirkətlərə həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə əsas fəaliyyət göstəricilərini və dalğalanmalar üçün əsas amillərin təfərrüatlarını özündə əks etdirən xülasə təqdim etmələri tövsiyə olunur.

Tanrıverdiyev (147) izah etdiyi kimi “satışın və debitor borcların həcminin dəyişmə cəhətləri satışın artım göstəricilərini təhlil etmək, yaxud daha mürəkkəb metodlardan istifadə etmək (məsələn, korrelyasiya-reqressiya təhlili) yolu ilə müəyyən edilir. Bu üsul satışın həcmi və bununla əlaqədar debitor borclarının həcmi daha etibarlı proqnozlaşdırmağa imkan yaradır”.

Ödənilməmiş vergi dedikdə vergi tutulan müvəqqəti fərqlərlə bağlı gələcək dövrlərdə ödənilməli olan mənfəət vergisinin məbləği kimi təxirə salınmış vergi öhdəliyi. Beləliklə, sadə dillə desək, təxirə salınmış vergi gələcəkdə ödənilməli olan vergidir. Paul və Rajendran (121) araşdırmasına əsasən vergi xərcləri investisiya və ya maliyyələşdirmə fəaliyyətləri ilə asanlıqla müəyyən edilə bilsə də, müvafiq vergi pul vəsaitlərinin hərəkətini

müəyyən etmək çox vaxt mümkün deyil və fərqli bir vəziyyətdə yarana bilər. Buna görə də, ödənilmiş vergilər adətən əməliyyat fəaliyyətindən pul vəsaitlərinin hərəkəti kimi təsnif edilir. Bununla belə, vergi pul vəsaitlərinin hərəkətini investisiya və ya maliyyələşdirmə fəaliyyəti kimi təsnif edilən pul vəsaitlərinin hərəkətinə səbəb olan fərdi əməliyyatla müəyyən etmək mümkün olduqda təsnif edilir. Vergi pul vəsaitlərinin hərəkəti birdən çox fəaliyyət növü üzrə bölüşdürüldükdə, ödənilmiş vergilərin ümumi məbləği açıqlanır.

Cədvəl 1. Vergi və qeyri-vergi ödənişləri

Mənbə: Məmmədov, Ə.F. Vergilər və vergitutma: dərslik vəsaiti.

Müəssisələr vergi tutulan mənfəətlərindən mənfəət vergisi ödəyirlər. Vergi orqanları vergi tutulan mənfəəti müəyyən edərkən müəssisənin vergidən əvvəlki mənfəətini (mühasibat mənfəətini) maliyyə hesabatlarından götürməklə başlayır və sonra müxtəlif düzəlişlər edir. Məsələn, amortizasiya vergitutma məqsədləri üçün icazə verilməyən xərc hesab edilir, lakin əvəzində aktiv məsrəfləri (kapital məsrəfləri) üzrə vergi güzəşti vergi amortizasiyası şəklində verilir.

Təxirə salınmış vergi öhdəliyi və ya aktivi balans vergisi ilə faktiki mənfəət vergisi arasında müvəqqəti fərqlər olduqda yaranır. Vergidən əvvəlki hesabat gəlirləri ilə vergi tutulan gəlir arasında müvəqqəti fərqlər yarada bilən, beləliklə də təxirə salınmış vergi aktivləri və ya öhdəlikləri yarada bilən çoxsaylı əməliyyat növləri mövcuddur. Vergi özlüyündə təhlili mürəkkəb məsələ olsa da, təxirə salınmış vergi aktivləri və öhdəlikləri vergi uçotunda daha bir mürəkkəblilik qatını əlavə edir.

Yuxarıda qeyd edilən Cədvəl 1-ə əsasən vergi gəlirləri ilə qeyri-vergi gəlirləri arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birincisi birbaşa vergi olan müəssisənin əldə etdiyi gəlirdən və dolayı vergiyə düşən mal və xidmətlərin əməliyyatlarının dəyərindən tutulur.

Digər tərəfdən, dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərə görə vergidənkənar gəlirlər tutulur. Yaranan gəlirin bir hissəsinin və istehlak edilən mal və xidmətlərin məbləğinin vergi kimi ödənilməsi məcburidir. Bununla belə, qeyri-vergi gəlirləri yalnız hökumət tərəfindən təklif olunan xidmətlərdən istifadə edildikdə ödənilməli olur.

İnventarın idarə edilməsi müəssisələrin müvəfəqiyyəti üçün çox vacibdir, çünki o, ehtiyatların tükənməsi və qeyri-dəqiq qeydlər riskini məhdudlaşdıraraq, nadir hallarda çox və ya çox az ehtiyatın olmasını təmin edir. Dünya təcrübəsində şirkətlər Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyasının (SEC) qaydalarına və Sarbanes-Oxley Qanununa uyğunluq tələbi kimi inventar izləməlidir. Şirkətlər uyğunluğu sübut etmək üçün idarəetmə proseslərini sənədləşdirməlidirlər (SEC).

İnventar idarəciliyinin əsas problemləri çoxlu inventarın olması və onu sata bilməməsi, sifarişləri yerinə yetirmək üçün kifayət qədər inventarın olmaması və inventarda hansı əşyaların olduğunu və onların harada yerləşdiyini anlamamaqdır. Digər maneələrə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ *Dəqiq səhm təfərrüatları yoxdursa, ehtiyatın nə vaxt dolduracağı və ya hansı səhmin yaxşı hərəkət etdiyini bilmək üçün heç bir yol yoxdur;*
- ✓ *Köhnəlmiş və ya əl ilə işləyən proseslər işi səhvlərə meyilli edər və əməliyyatları ləngidə bilər.*

Qeyri-dəqiq maliyyə hesabatı

Maliyyə hesabatları təkcə rəhbərliyə deyil, həm də səhmdarlara, dövlət qurumlarına və geniş ictimaiyyətə çatır. Sadıqov və Məmmədovun (118) fikrincə maliyyə hesabatlarındakı səhvlər insanların şirkətə və onun işçilərinə inamın itirilməsinə səbəb ola bilər. Şirkətin mühasibat departamenti qüsurulu ifadələri tez bir zamanda düzəltmə belə səhvlərin mümkün olduğunu dərk edilməsi yenə də insanların şirkətə inamını itirməsi ilə nəticələnə bilər. Belə bir nüfuz itkisi, açıq şəkildə satılan korporasiyaların səhm dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarar. Digər şirkətlərin biznes perspektivlərində azalma görə bilər, çünki potensial filiallar səhvə görə reputasiyaya malik olan şirkətlə əlaqə qurmaq istəməyə bilər.

Bu baxımdan mühasibat uçotu konvensiyaları mühasiblər tərəfindən maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün diqqət edilməli olan və müşahidə olunan ənənələr və ya adətlərdir. Onlar müəyyən müddət ərzində müxtəlif müəssisələr tərəfindən tətbiq olunan müxtəlif mühasibat uçotu təcrübələrini təkmilləşdirmişlər. Onlar istifadə və təcrübə ilə mühasiblər tərəfindən müəyyən müddət ərzində işlənib hazırlanmışdır. Məs. mühafizəkarlıq konvensiyası, ardıcılıq konvensiyası, əhəmiyyətlik konvensiyası və s. Qeyd etmək lazımdır ki, “Anlayışlar” və “Konvensiyalar” terminləri adətən bir-birini əvəz edən mənada istifadə olunur. Bununla belə, onların arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, “Konseptlər” ilk növbədə mühasibat kitablarının aparılması ilə əlaqədardır, Konvensiyalar isə maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün tətbiq edilir.

Növbəti aylar üzrə mühasibat uçotunun tərtibi üçün prioritetləri təyin edərkən məlumat verməklə yanaşı, aylıq maliyyə hesabatları həm də biznesin müvəfəqiyyət dərəcəsinin ölçülməsinin əsasını təşkil edir. Buna görə də, strateji və taktiki qərarların qeyri-dəqiq maliyyə hesabatlarına əsaslanması pul vəsaitlərinin hərəkətinə və biznesin gəlirliliyinə zərər verə bilər.

Bununla belə, Abbasov və digərlərinin (84) araşdırmasına görə ən vacibi hesabatın yaradılması prosesinin səmərəliliyi və etibarlılığıdır. Bir qayda olaraq, proses nə qədər çox əllə aparılırsa, səhvin daxil olma şansı bir o qədər çox olur və qeyri-dəqiq hesabat vermə riski daha yüksəkdir. Prosesiniz aşağıdakılardan hər hansı birini əhatə edirsə:

- ✓ *müxtəlif sistemlər arasında məlumatların ötürülməsi;*
- ✓ *məlumatların elektron cədvələ əl ilə daxil edilməsi;*
- ✓ *məlumatların oflayn platformaya daxil edilməsi;*
- ✓ *məlumatların daxil edilməsindən hesabatların yaradılmasına qədər yüksək dövrüyə müddəti;*
- ✓ *düzgün program təminatından istifadə etməmək.*

Bununla belə, ən vacibi hesabatın yaradılması prosesinin səmərəliliyi və etibarlılığıdır. Bir qayda olaraq, proses nə qədər çox əllə aparılırsa, səhvin daxil olma şansı bir o qədər çox olur və qeyri-dəqiq hesabat vermə riski daha yüksəkdir. İnvestorlar şirkətin dəyərini qiymətləndirmək üçün maliyyə hesabatlarına, rəhbərlik isə düzgün qərar qəbul etmək üçün daxili maliyyə hesabatlarına etibar edir. Qeyri-dəqiq hesabatlar isə səmərəsiz qərarlar verməyə və ya şirkəti olduğundan daha az dəyərli göstərməyə vadar edə bilər.

Bansal və Sharmanın (91) apardığı tədqiqat işinə əsasən Daxili hesabatlardakı qeyri-dəqiq məlumatların düzgün qərarlar qəbul etməyi çətinləşdirir. Şirkətlər büdcənin tərtib edilməsində, proqnozlaşdırılmasında və fəaliyyət göstəricilərinin işlənib hazırlanmasında maliyyə məlumatlarına etibar edirlər. Əgər satış göstəriciləri

və tədqiqat və inkişaf (R&D) nömrələri sönükdürsə, hətta Ümumi Qəbul Edilmiş Mühəsibat Uçotu Prinsiplərini (GAAP) pozmasalar belə, proqnozlarınız və büdcələrin göstərilməsi də qeyri-mümkün ola bilər.

Vəzifələrin qeyri-adekvat bölgüsü saxtəkarlığın aşkar edilməsini çətinləşdirə bilər. Dələduzluğa misal olaraq, əməliyyatı şirkətin kitablarında qeyd etmədən müştərilərdən nağd pulların qəbul edilməsi, satış əməliyyatları və ya tədarükçülərə ödənişlər barədə bilərəkdən az məlumat verilməsi, qaimə və qəbzlərin səhv yerləşdirilməsi, balansdankənar hesablarda öhdəliklərin gizlədilməsi və yanlış məlumatların təqdim edilməsi daxildir. Aktivlərin mənimlənməsi həmçinin mühəsibat uçotu funksiyalarının qeyri-adekvat seqreçasiyası nəticəsində baş verə bilər. Əgər bir şəxs aktivlərin idarə edilməsinə, şirkət kitabçasında əməliyyatların qeydinə və hesabat dövrünün sonunda qalıqlara baxılmasına cavabdehdirsə, bu zaman risklər artır.

Bəzi hallarda, maliyyə hesabatlarında səhvlər ümumiyyətlə səhv deyil, hər hansı bir tərəfin müəyyən vəziyyətlə manipulyasiya etmək məqsədi ilə yerləşdirdiyi dezinformasiyadır. Məsələn, şirkət rəhbərliyi səhmləri şəxsən almaq və ya satmaq üçün dəyişiklikdən istifadə edərək, səhmin dəyərini süni şəkildə azaltmaq və ya şişirtmək üçün qeyri-dəqiq maliyyə məlumatları verə bilər. Hökumət rəsmiləri bu cür maliyyə hesabatı səhvlərinin qəsdən törədildiyinə qərar verərsə, iştirak edən tərəflər cərimə və ya həbslə nəticələnən cinayət təqibi ilə üzləşə bilər.

Maliyyə hesabatlarının məhdudiyətləri

Maliyyə hesabatlarının məhdudiyətləri istifadəçinin onlara həddindən artıq dərəcədə etibar etməzdən əvvəl bilməli olduğu amillərdir. Bu amillərin bilinməsi biznesə yatırılan vəsaitlərin azalması ilə və ya əlavə araşdırmalar üçün görülən tədbirlərlə nəticələnə bilər. Əməliyyatlar ilkin olaraq onların dəyəri ilə uçota alınır. Bu, aktiv və öhdəliklərin dəyərlərinin zamanla dəyişə biləcəyi balans hesabatına baxarkən narahatlıq doğurur. Bəzi maddələr, məsələn, satıla bilən qiymətli kağızlar, bazar qiymətlərindəki dəyişikliklərə uyğun olaraq dəyişdirilir, lakin əsas vəsaitlər kimi digər maddələr dəyişmir. Beləliklə, təqdim olunan məbləğin böyük bir hissəsi tarixi məsrəflərə əsaslanarsa, balans hesabatı aldadıcı ola bilər.

Billi və Kahn qeyd etdiyi kimi (7) əgər inflyasiyanın səviyyəsi nisbətən yüksək olarsa, balans hesabatında aktiv və passivlərlə bağlı məbləğlər inflyasiyaya uyğunlaşdırılmadığı üçün həddindən artıq aşağı görünəcək. Bu, əsasən uzunmüddətli aktivlərə aiddir. Bir çox qeyri-maddi aktivlər aktiv kimi qeydə alınmır. Bunun əvəzinə, qeyri-maddi aktivin yaradılması üçün edilən hər hansı xərclər dərhal xərclərə aid edilir. Bu siyasət, xüsusən də brend imicini yaratmaq və ya yeni məhsullar hazırlamaq üçün böyük məbləğ sərf etmiş biznesin dəyərini kəskin şəkildə

aşağı sala bilər. Bu, əqli mülkiyyət yaradan, lakin indiyədək minimal satışlar yaradan startap şirkətləri üçün xüsusi problemdir.

Əgər maliyyə hesabatları yoxlanılmayıbsa, bu o deməkdir ki, heç kim emitentin düzgün maliyyə hesabatlarını yaratmasını təmin etmək üçün onun uçot siyasətini, təcrübələrini və nəzarətini tədqiq etməyib. Maliyyə hesabatlarını müşayiət edən audit rəyi belə təhlilin sübutudur.

Atakişiyev və Abbasov (293) maliyyə əmsalları zamanla biznesdəki dəyişiklikləri izləmək üçün faydalı bir vasitə olduğunu vurğulamışdır. Məsələn, bu il likvidlik əmsalı keçən illə müqayisədə aşağı olarsa, əlavə araşdırma tələb edən problem ola bilər. Bununla belə, nisbətlər tez-tez belə istifadə olunsa da, bir şirkəti digəri ilə müqayisə etməkdə zəif iş görür. Bu, maliyyə əmsallarına əsaslanan ən böyük problemlərdən biridir. Maliyyə hesabatları balans dəyəri (əsasən tarixi dəyər) əsasında hazırlandığından, onlar biznesdəki cari reallığı əks etdirmir.

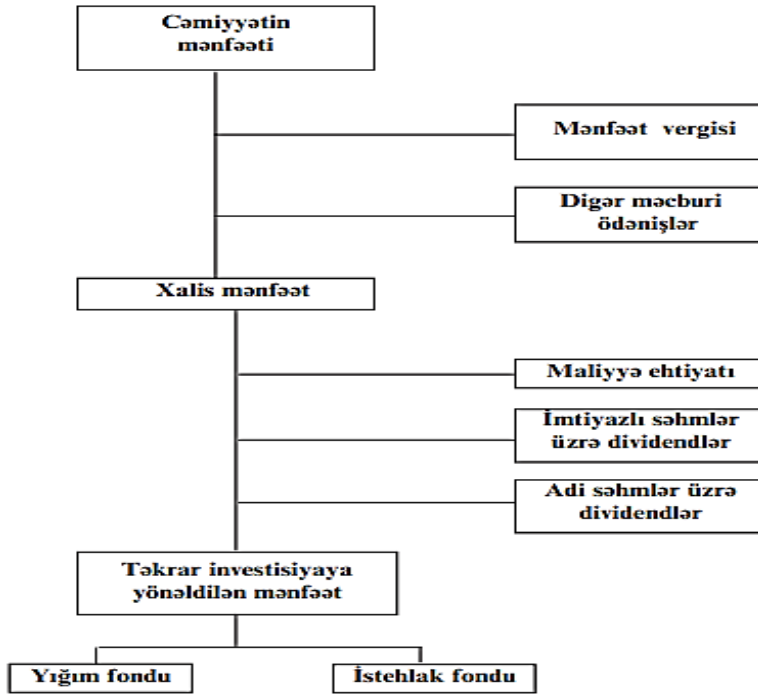
Xüsusilə aktivlərə əsaslanan əmsallar üçün doğrudur. Aktivlərin dəyəri balans hesabatında əks olunan dəyərdən çox və ya az ola bilər. Şirkət maliyyə sıxıntısında olarsa, bu aktivlərin ləğvetmə dəyəri ən aktual olacaqdır. Qiymətin qazanc nisbəti isə şirkətin hazırda yaşadığı yüksək artımı əks etdirməyə bilər.

Mənfəət və zərər üzrə maliyyə hesabatındakı dəyişikliklər

Cədvəl 2-də göstərilənlərə əsasən çox vaxt mənfəət və zərər hesabatı adlandırılan P&L hesabatı müəyyən bir müddət ərzində, adətən maliyyə ili və ya rüb ərzində çəkilmiş gəlirləri, xərcləri ümumiləşdirən maliyyə hesabatıdır. Bu qeydlər şirkətin gəlirini artırmaq, xərclərini azaltmaq və ya mənfəət əldə etmək qabiliyyəti (və ya onun olmaması) haqqında məlumat verir. P&L hesabatına "mənfəət və zərər haqqında hesabat", "əməliyyat hesabatı", "maliyyə nəticələri haqqında hesabat" və "gəlir və xərc hesabatı" daxildir.

Marilena və Tinta (384) tədqiqatına əsasən P&L hesabatı ümumi gəlirləri şirkətin ümumi məsrəfləri və xərcləri ilə müqayisə edərək müəyyən edilmiş müddət ərzində şirkətin reallaşdırdığı mənfəət və ya zərərləri ortaya qoyur. Zamanla o, ya xərcləri azaltmaqla, ya da satışları artırmaqla şirkətin mənfəətini artırmaq qabiliyyətini göstərə bilər. Şirkətlər P&L hesabatlarını hər il, şirkətin maliyyə ilinin sonunda dərc edirlər və həmçinin onları rüblük əsasda dərc edə bilərlər. Mühasiblər, analitiklər və investorlar pul vəsaitlərinin hərəkəti və borcun maliyyələşdirilməsi imkanlarını yoxlayaraq P&L hesabatını diqqətlə öyrənirlər.

Cədvəl 2. Müəssisənin mənfəət üzrə təhlili

Mənbə: Ataşov,B., Novruzov,N., İbrahimov,E. Müəssisələrin maliyyəsi: Dərslük.

Friedman və Schady (851) tədqiqatına görə mənfəət və zərər hesabatı şirkətin ümumi gəlirini götürərək və vergi daxil olmaqla ümumi xərcləri çıxarmaqla hesablanır. Nəticə etibarilə xalis gəlir kimi tanınan rəqəm mənfi olarsa, şirkət zərər etdi, müsbət olarsa, şirkət mənfəət əldə etdi. Mənfəət və zərər hesabatında qeyd olunmayan gəlir növlərinin olması mümkündür. Məsələn, xarici valyutalar hesabatlar, hedcinq əməliyyatı üzrə hesabatlar və bəzi qiymətli kağızlar üzrə hesabatlar buna daxildir. Bu halda əməliyyatlar məcmu gəlir hissəsində qeyd edilə bilər.

Düstur 1

$$\text{Məcmu gəlirlər} = \text{Xalis gəlirlər} + \text{Digər məcmu gəlirlər}$$

Yuxarıda verilən düstura əsasən iqtisadçılar məcmu məhsulu müəyyən bir müddət ərzində iqtisadiyyatda istehsal olunan bütün mal və xidmətlərin cəmi kimi müəyyən edirlər. Başqa sözlə, məcmu məhsul iqtisadiyyatın ümumi məhsuldarlığı və ya ÜDM kimi müəyyən edilir. Tərifə əsasən, məcmu məhsul və ÜDM birlikdə gedir və ÜDM məcmu məhsul nəzəriyyəsinin praktiki tətbiqi kimi çıxış edir. Məcmu gəlir inflyasiya və vergilər üçün hər hansı düzəlişləri istisna edir. Əgər məcmu məhsul iqtisadiyyatda istehsal olunan bütün mal və xidmətləri ölçürsə, məcmu gəlir fərdlərin və müəssisələrin əslində nə qədər pul qazandığını ölçür.

Məcmu gəliri hesablamaq üçün əvvəlcə bir sıra dəyişənlərin dəyərini müəyyənləşdirirlər. Həmin dəyişənlərə aşağıdakılar daxildir:

- ✓ *işçilərin gəliri, bu gəlirdən hər hansı vergi götürülməzdən əvvəl bir ölkədəki bütün işçilərin ümumi gəlirləridir;*
- ✓ *biznes sahibinin gəliri, biznes sahibləri tərəfindən bizneslərinin fəaliyyəti ilə əldə edilir;*
- ✓ *icarə gəliri: daşınmaz əmlakın istifadəsi üçün icarə haqqı alan daşınmaz əmlak sahibləri tərəfindən əldə edilən gəlir;*
- ✓ *korporasiyalar tərəfindən əldə edilən korporativ gəlir;*
- ✓ *faiz gəliri: investisiya edilmiş vəsaitlər üzrə faizlərin ödənilməsi yolu ilə əldə edilən gəlir;*
- ✓ *vergilərin yığılması və ya digər yollarla əldə edilən dövlət gəlirləri;*
- ✓ *hökumətin işçilərə, biznes sahiblərinə, daşınmaz əmlak sahiblərinə, korporasiyalara və faiz qazananlara ödədiyi dövlət subsidiyaları.*

Məmmədovun bildirdiyi kimi (150) tək addımlı metoda alternativ olan çoxmərhləli mənfəət və zərər hesabatı əməliyyat gəlirlərini və əməliyyat xərclərini digər gəlir və xərclərdən ayırır. Bu, ümumi mənfəəti hesablamaq üçün edilir. Bu üsul inventar əsaslı müəssisələr üçün daha uyğundur. Çox mərhələli metodun üç addımlı prosesi aşağıdakı kimidir:

- ✓ *Ümumi mənfəət xalis satışdan satılan malların dəyərini çıxmaqla hesablanır;*
- ✓ *Əməliyyat gəliri ümumi mənfəətdən əməliyyat xərclərini çıxmaqla hesablanır;*
- ✓ *Xalis gəliri hesablamaq üçün qeyri-əməliyyat gəlirləri və mənfəətlərinin xalis məbləği qeyri-əməliyyat xərcləri və zərərləri ilə birləşdirilir.*

Upton (114) mənfəət və zərər haqqında hesabatda həmçinin aktivlərin və ya uzunmüddətli investisiyaların satışından əldə edilən gəlir və ya itkilər göstərilə bilər. Bu qazanc və itkilər investorların qeyd etmələri üçün vacibdir, lakin onlar ümumiyyətlə təkrarlanmır. P&L hesabatından alınan məlumatlarla investor şirkətin

mənfəət marjasını müəyyən edə bilər. Hesablamaq üçün əsas mənfəət marjalarına onun ümumi marjası, əməliyyat marjası və xalis mənfəət marjası daxildir.

Ümumi marja sadəcə olaraq hər bir satışdan biznesin nə qədər qazanc əldə etdiyidir. Gəlirdən satılan malların dəyərini çıxarın və nəticəni gəlirə bölün. Müəssisə satışları və satış dəyərini seqmentə görə ayırırsa, investolar hər bölmə üçün ümumi gəlirləri hesablaya bilərlər.

Əməliyyat marjası həm satılan məhsulların dəyərini, həm də əməliyyat xərclərini gəlirdən çıxarır və nəticələri ümumi gəlirə bölür. Hər bir əməliyyat məsrəfini gəlirin faizi kimi və ya ümumi əməliyyat xərclərinin faizi kimi bir işin əlavə xərclərinin çox hissəsini hara xərclədiyini görmək faydalı təcrübə ola bilər.

Xalis mənfəət marjası sadəcə olaraq xalis gəlirin gəlirə nisbətidir. Bu marja səhmdarların hər satışdan nə qədər tutduğunu göstərir.

Nəticə

Audit təyin edilmiş ixtisaslı şəxs və ya orqan tərəfindən həyata keçirilən prosesdir, onun vasitəsilə müəssisənin qeydləri və maliyyə hesabatları auditora maliyyə hesabatının həqiqəti və ədalətliliyi barədə rəy formalaşdırmağa imkan verəcək təfərrüatlarla müstəqil yoxlanılır.

Mühasibat və ya hesabat səhvi mühüm əməliyyatlarda uyğunsuzluqlara səbəb olan şirkət üçün mənfəət kimi dəyərləndirilən vəziyyətdir. İllik maliyyə hesabatının təsdiqi xərclərinin artması, ixtisas və təcrübənin məhdudlaşdırılması, audit səhvlərinin artması, səmərəliliyin və keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün stimulların azalması, müəssisə haqqında anlayış və biliklərin azalması və s. kimi səhvlərin düzəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu hallarda minimum üç illik qanuni yoxlama müddəti tətbiq edilməlidir, vergi-audit obyektinə auditlər qeydiyyatdan keçmiş auditor tərəfindən verilir və audit obyektinin ictimai maraqlar naminə qeyri-auditor xidmətlərindən əldə etdiyi gəlirlərə, habelə bundan əldə edilən gəlirlərə məhdudiyətlər qoyulur.

Audit təklifi sorğusunun şərtlərinə uyğun olaraq, orta auditor birgə auditorun fərdi olaraq və ya başqa auditor(lar)la birlikdə orta auditor xidmətləri təklif etməsini mümkün hal kimi qiymətləndirə bilər. Hər bir birgə auditorun mövcud beynəlxalq tələblərə və digər etik tələblərə, habelə birgə auditori həyata keçirmək üçün tələb olunan səriştə və təcrübəyə riayət etmək üçün eyni dərəcədə məsuliyyət daşması tələb olunur. O, audit təklifinin hansı formada verilməsindən asılı olmayaraq, digər seçilmiş auditorla birgə işləməkdən imtina etmək və ya digər auditorun uyğunsuzluq və ya əməkdaşlıqdan imtina sübutları əsasında tapşırığı bütövlükdə rədd etmək hüququna malikdir.

Maliyyə hesabatları aparılarkən Müstəqil Maliyyə Auditi Qanununun müddəalarına uyğun olaraq hazırlamaq lazımdır. Planlaşdırma mərhələsində birgə auditorlar audit tapşırığının həyata keçirilməsi üçün görülməli işlərin bölüşdürülməsi barədə razılığa gəlirlər. Müştərilərin qəbulu və tapşırığı prosedurları, risklərin qiymətləndirilməsi, tapşırığın keyfiyyətinə nəzarət və idarəetməyə məsul şəxslərlə əlaqə və audit nəticələrinin qiymətləndirilməsi paylaşla bilməz və birgə həyata keçirilməlidir.

Vaxt və ödəniş büdcələri auditorların fırıldaqçılığı aşkar etmək üçün lazım olandan daha az keyfiyyət və ya kəmiyyət audit testi keçirməklə xərcləri azaltmağa və ya saxtakarlığı aşkar etmək üçün optimal olandan daha az təcrübəyə malik işçilərdən istifadə etməyə səbəb olur.

Əməliyyat sisteminin və texniki xidmət sistemlərinin səmərəliliyi maliyyə sisteminin effektivliyindən asılıdır, çünki hər bir idarəetmə aktının maliyyə nəticələri ola bilər. Maliyyə idarəçiliyi iki “maliyyə” və “idarəetmə” sözündən ibarətdir. İdarəetmə sözü şüurlu bir məqsədə çatmaq üçün kollektiv insan səylərinin təşkili və idarə edilməsinə, maliyyə isə pul resurslarına aiddir. Bu o deməkdir ki, maliyyə inzibatçılığı ofisin filiallarına və ya təşkilata öz məqsədlərini həyata keçirmək imkanı vermək üçün pulun əldə edilməsi ilə əlaqəli fəaliyyətlər toplusuna aiddir, hamısı maliyyə idarəçiliyinin maraqlandığı vəsaitin mövcudluğundan asılıdır.

Açıqlama bəyanatı

Müəllif tərəfindən hər hansı potensial marağın toqquşması ilə bağlı məlumat verilməmişdir.

Əlaqə

E-mail: allahyarovrauf53@gmail.com

Ədəbiyyat:

- Ataşov, B., Novruzov, N., İbrahimov. (2014). E. "Maliyyə Nəzəriyyəsi dərslik". Bakı: Kooperasiya Nəşriyyatı.
- Atakişiyev, C.M., Abbasov, H.M., Abbasova, H.N. (2015). "Makro və mikroiqtsadiyyat: dərslik. Bakı: Azərənəşr".
- Abbasov, Q., Səbzəliyev, S., Daşdəmirov, Ə., Quliyev, V., Sadıqov, Ə. (2014). "Mühasibat-Maliyyə Uçotu: Dərslik".
- Bansal, S.C., Sharma, L. (2009). "New Challenges of Accounting and Auditing in E-Environment in India". *Revista Universo Contabil*, vol.5, no.1, pp.88-99.
Journal Database: <https://www.redalyc.org/>
- Bili, M.R., Kahn, A.G. (2008). "What is the Optimal Inflation Rate? Federal Reserve Bank of Kansas City". pp.1-27. <https://www.researchgate.net/>
- Deloitte. Corporate Reporting – A Continuing Challenge. 28 December, 2021: <https://www2.deloitte.com/>
- Friedman, J.B.S., Schady, N. (2012). "Aggregate Income Shocks and Infant Mortality in the Developing World" *The Review of Economics and Statistics*. vol. 93, no.3. pp.847-856.
<https://openknowledge.worldbank.org/>
- Marilena, Z., Tinta, A. (2012). "The profit and loss account-major tool for the analysis of the company's performance". *Social and Behavioral Sciences*. vol. 6, no.2. pp.382-387.
<https://www.researchgate.net/>
- Məmmədov, F.Z. (2012) "Beynəlxalq Valyuta-Kredit Münasibətləri və Xarici Ölkələrin Pul-Kredit Sistemi. Dərslik". 5-ci nəşr., Bakı: Azərənəşr. s.504.
- Məmmədov, Ə. F., Musayev, F.A., Sadıqov, M.M., Kəlbəliyev, A. Y., Rzayev, H.Z. (2010). "Vergi və Vergitutma dərsik vəsaiti". Bakı-Çaşıoğlu mətbəəsi. s.512.
- Paul, V.R., Rajendran. (2019). M.M.A. *İndirect Tax and GST*. India: Lap Lambert Academic Publishing.
- Sadıqov, M.M., Məmmədov, S.M. "Maliyyə Dərslik". Gəncə: ADAU-nun nəşriyyatı. 2010, s.568.
- Tanrıverdiyev, Q.Ə. (2012). "Ödəmələr probleminin yaranmasının amillər üzrə makroiqtisadi təhlili". *Vergi Jurnalı*. vol 3, 2012, s.145-154. U O T 330.101.541:336.1
- Upton, M. A. "Development of Gross Margin Analysis". *Journal of Agricultural Economics*. vol.16, no.1, 2008, pp.111-117. DOI:10.1111/j.1477-9552.1964.tb00484.x
- US Securities and Exchange Commission. (2021). Sarbaney-Oxley of Act. 28 December 2021: <https://www.investor.gov/>

Məqaləyə istinad: Allahyarov Rauf. Maliyyə uçotu sistemindəki çatışmazlıqların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. *Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı*. Nömrə 21, 2022. s.39-54. DOI: 10.30546/2616-4418.21.2022.39

SUMMARY

Directions for improving the shortcomings in the Financial accounting system

Rauf ALLAHYAROV

Azerbaijan State University of Economics, Baku, Azerbaijan

The financial statements are the final element of the entity's financial statements and contain multidimensional information from the books of accounts. Small amounts of management accounting data are also used in the preparation of financial statements. The purpose of this study is to demonstrate the possibilities of using financial reporting as a source of economic information to support performance management. Financial statements use information obtained from the entity's financial records. Due to proper organization and grouping, the financial information included in the specific components of the financial statements should allow a comprehensive assessment of the entity's property and financial condition and the results obtained. The financial statements must be relevant to the purpose for which they are prepared. The financial accounting system, by its very nature, supports the creation of the information required to establish financial measures. Unnecessary and confusing statements should be avoided and all relevant and important ones should be made public. These statements allow shareholders to learn about the efficiency and effectiveness of management, as well as the company's profitability and financial strength. By analyzing the financial statements, potential shareholders can determine the company's profitability, current status, and future prospects and decide whether to invest in the company. The financial statements may relate to one entity or to more than one entity. For this reason, single and consolidated financial statements can be distinguished.

The need for an audit is mainly due to the need for some independent auditing tools to reduce accounting errors, asset misappropriation, and fraud in business and non-commercial organizations. In this regard, the article notes the mistakes and shortcomings in the preparation of financial statements. Ways of proper organization of receivables, inventory, and deferred taxes were investigated. Methods for removing inaccurate financial statements and financial reporting constraints have also been explored. In this regard, changes in the financial statements for profit and loss were considered.

Key words: Financial statements, audit organization, economy, profit, and loss, tax

РЕЗЮМЕ

Направления по устранению недостатков в системе Финансового учета

Рауф АЛЛАХЯРОВ

*Азербайджанский Государственный Экономический
Университет, Баку, Азербайджан*

Финансовая отчетность является последним элементом финансовой отчетности предприятия и содержит многомерную информацию из бухгалтерских книг. Небольшие объемы данных управленческого учета также используются при составлении финансовой отчетности. Цель данного исследования - продемонстрировать возможности использования финансовой отчетности в качестве источника экономической информации для поддержки управления эффективностью. В финансовой отчетности используется информация, полученная из финансовой отчетности предприятия. Благодаря правильной организации и группировке финансовая информация, включенная в отдельные компоненты финансовой отчетности, должна позволять всестороннюю оценку собственности и финансового состояния предприятия, а также полученных результатов. Финансовая отчетность должна соответствовать цели, для которой она подготовлена. Система финансового учета по самой своей природе поддерживает создание информации, необходимой для определения финансовых показателей. Следует избегать ненужных и сбивающих с толку заявлений, а все относящиеся к делу и важные из них следует предавать гласности. Эти отчеты позволяют акционерам узнать об эффективности и результативности управления, а также о прибыльности и финансовой устойчивости компании. Анализируя финансовую отчетность, потенциальные акционеры могут определить прибыльность компании, ее текущее состояние и перспективы на будущее и решить, стоит ли инвестировать в компанию. Финансовая отчетность может относиться к одному или более чем одному предприятию. По этой причине можно выделить отдельную и консолидированную финансовую отчетность.

Потребность в аудите в основном связана с необходимостью некоторых независимых инструментов аудита для уменьшения количества ошибок в бухгалтерском учете, незаконного присвоения активов и мошенничества в коммерческих и некоммерческих организациях. В связи с этим в статье отмечаются ошибки и недочеты при составлении бухгалтерской

отчетности. Исследованы способы правильной организации дебиторской, товарно-материальной базы и отложенных налогов. Также были изучены методы удаления неточной финансовой отчетности и ограничений финансовой отчетности. В связи с этим были учтены изменения в финансовой отчетности о прибылях и убытках.

Ключевые слова: Бухгалтерская отчетность, аудиторская организация, экономика, прибыль и убыток, налог